

Zaynabidin Abdirashidov*(Toshkent, O'zbekiston)*

abdirashidov@navoiy-uni.uz

Fitratning ma'rifiy-axloqiy qarashlari haqida

Abstrakt

Abdurauf Fitrat Turkiston jadidchiligining rivojida muhim rol o'ynagan hamda o'z asarlari bilan ushbu harakat g'oyalarining yoyilishiga juda katta hissa qo'shish barobarida XX asr boshlarida butun musulmon dunyosini chulg'ab olgan diniy islohot yo'nalishida ham qator asarlar yaratdi, maqolalar yozdi. Fitratning diniy islohotchilik yo'nalishidagi faoliyati bevosita o'sha davrning mashhur siymolari Muhammad Abduh, Abdurashid Ibrohim va boshqalarning fikriy ta'sirida shakllandi. Ushbu maqolada Fitratning XX asrning o'ninchi yillaridagi faoliyatining asosiy nuqtalari – uning Turkiyadagi faoliyati, asarlarining yozilishi, biografiyasiga oid ayrim faktlar qisqacha tahlil qilindi. Shuningdek, maqolaga ilk bor e'lon qilinayotgan Fitratning diniy-ma'rifiy mazmundagi maqolalari ilova qilindi.

Kalit so'zlar: *Fitrat, islohot, din, jadidchilik, Turkiya, "Munozara".*

Muallif haqida: *Zaynabidin Abdirashidov* – Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Abdirashidov, Zaynabidin. 2020. "Fitratning ma'rifiy-axloqiy qarashlari haqida". *Oltin bitiglar* 3: 117—134.

Kirish

XX asr boshlarida butun Turkistonda yangi kuchga kira boshlagan jadidchilik harakati o'lkaning barcha sohadagi ishlarining kelajagini belgilab berdi. Jumladan, yangi adabiyot, publitsistika, siyosat va hokazolar. Davr ushbu yo'nalishlarning xarakterini aniqlab bergan namoyandalarini ham o'rtaga chiqardi. Ularning orasida buxorolik Abdurauf Fitrat alohida o'rin tutadi. Uning "Munozara" va "Bayonoti sayyohi Hindiy" kabi birinchi nasriy asarlari nafaqat

Buxoro, balki butun Turkiston jadidlarini yanada kuchlantirdi. Ayniyning ta'biri bilan aytganda, Fitratning birgina "Munozara"si davr taraqqiyotiga g'oyat kuchli va samarali ta'sir ko'rsatdi [Айний 1987, 533].

XIX asr oxirigi choragida Qrimda dunyoga kelgan "usuli jadid" maktablari Rossiya imperiyasining musulmonlar yashaydigan mintaqalarida keng yoyila boshladi. Maktablar Turkistonga ham yoyildi. Lekin bu maktablar dinga zid kelishini da'vo qiluvchi ulamo qarshiligiga duch keldi. Ayniqsa, bunday qarshilik Buxoroda ochilgan maktab atrofida juda katta janjalga sabab bo'ldi. Fitrat ana shu maktab janjali ta'sirida yaratgan "Munozara" asari yangi usul maktablardan musulmon dunyosi shariat yuzasidan foydalanishi mumkinligini isbot eta oldi [Қосимов 1996, 5-6]. Faqat shu asarning bosilib chiqishi tufayligina Buxoroda yangi usul maktablari qayta ochildi va ulardan mulla-mudarrislarining tavqi la'natlari olib tashlandi [Раҳимова 1989].

Fitrat XX asrning boshlaridayoq o'zining she'rlari bilan ijod ahliga tanilgan edi. 1903 – 1904-yillarda Fitrat haj safariga borgan va Sharq mamlakatlari bo'ylab sayohat ham qilgan edi [Қосимов 1996, 5] Uning dunyoqarashi ayni shu yillar qilgan sayohati natijasida shakllangani va yetilganini aytish mumkin. Fitratning bu qadar yosh hajga borgani ham uning hayotida islom ancha muhim o'rin tutganini anglatadi.

Fitratning ijodi va faoliyati haqida nafaqat O'zbekistonda, balki xorijda ham yetarli darajada ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Fitratshunoslarning deyarli barchalari uning ijodi va ijodining asosiy yo'nalishi ayni Turkiyada o'qib yurgan yillarida boshlanganligini ta'kidlaydilar [Komatsu 1993, 5; Allworth 2000, 18]. Fitrat Turkiyaga 1910-yilning bahorida Eron orqali ketadi [Айний 1987, 83, 101; Togan 1942 – 1947, 354]. Bu fakti Fitratning o'zi ham tasdiqlaydi. Asarlaridan birida Buxorodagi 1910-yil boshlarida bo'lib o'tgan sunniy va shia qo'zg'oloni vaqtida shaharda bo'lganini va voqea tafsilotlarini batafsil yozadi [Фитрат 1991, 19-20].

Abdurauf Fitrat, shubhasiz, XX asr birinchi choragi Markaziy Osiy ziyolilarining eng ko'zgan ko'ringan va ta'sir doirasi kuchli bo'lgan vakillaridan biri hisoblanadi. U yozuvchi, shoir, jurnalist, siyosiy arbob va Turkiston jadidchiligining g'oyaviy yetakchilaridan biri sifatida tanilgan.

Fitratning ilk hayot yo'li haqida, ayniqsa, 1909-yilgacha bo'lgan davri borasida biz deyarli hech narsa bilmaymiz. Fitrat ijodi va hayot yo'lini o'rgangan barcha tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha,

u 1886-yili [Фитрат 1929; Фитрат 1996, 242-252; Фитрат 2003, 228-236] mayda yoki badavlat [Khalid 2005, 216] yoki o'ziga to'q [Biçakci 2006, 152] savdogar – sarrof [Қосимов 1994, 75; Қосимов 2004, 229-230] oilasida dunyoga kelgan (uning otasi o'zbek, onasi tojik millatiga mansub bo'lgan [Каримов 1990, 26; Erşahin 2008, 21; Ғойибова 1996, 43]). Begali Qosimov va Hamidulla Boltaboev ta'kidlashlariga ko'ra, uning otasi Abdurahim savdo ishlari bilan tez-tez Eron, Turkiya, Sharqiy Turkistonga borib turgan [Қосимов 1994, 71; Болтабоев 2007, 5]. Bu ma'lumot Abdurahimning kichik savdogar emas, balki katta savdo ishlari bilan shug'ulanganligini ko'rsatadi. Fitratning otasi oilasini tashlab avval Marg'ilonga ko'chib o'tadi, keyinchalik, tahminan 1913-yilda Sharqiy Turkiston [Allworth 2000, 6], Koshg'arga ketadi [Болтабоев 2007, 5]. Shu sababli Fitrat yoshligidan otasiz o'sadi.

Ayrim tadqiqotchilarning ma'lumotlariga ko'ra, Fitrat an'anaviy boshlang'ich eski maktabni tugatgandan so'ng o'qishni avval Miri Arab madrasasida [Каримов 1990, 26; Болтабоев 2007, 5-6; Khalid 2004, 255; URL: <http://> 2014], so'ng Buxorodagi yana bir boshqa madrasada [Sarfraz 1996, 139] davom ettirgan. Shunday bo'lishiga qaramay, u asosiy ta'limni uyda, o'z onasidan olgan. XX asr boshlarida, Ne'matulloh Muhtaram qayd etishicha, Fitrat Buxoro adabiy davralarida yetarli darajada mashhur bo'lgan. U "Mijmar" (Yoqimli hid tarqatuvchi cho'g'don) taxallusi ostida she'rlar yozgan. Ne'matulloh Muhtaram Fitratni Hoji Mulla Abdurauf, deb tilga oladi [Мухтарам 1975, 319-320] Muhtaram o'z asarini tahminan 1903 – 1904-yillarda yozib tugallaganligi va bu asarda Fitrat ismidan oldin Hoji laqabining qo'llanilganligi inobatga olinsa, Fitrat ayni yigitlik chog'ida haj amalini ado qilgan, deb aniq aytish mumkin. Begali Qosimov Boris Pestovskiyga tayangan holda shunday yozadi: "Fitrat 18 yoshiga qadar Buxoroda tahsil oladi, so'ng Sharqda Turkiya, Hindiston, Arabiston hamda markaziy Rossiya – Moskva, Peterburg bo'ylab sayohat qiladi" [Қосимов 1994, 74]. Fitrat o'sha vaqtda haj safarining an'anaviy yo'li hisoblangan Hindiston orqali emas, balki temir yo'l bilan Odessa, Turkiya orqali Arabistonga safar qilganligini tahmin qilish mumkin. Agar Fitratning o'gay qizi Sevara Karomatilloxo'jaeva xotiralariga tayanadigan bo'lsak, Fitrat bu haj safariga bir o'zi borgan [Болтабоев 2007, 24; Иброхим 2011, 59]. Uning xotirlashiga ko'ra, Fitrat yonidagi bor mablag'ini Hindistonda o'g'irlatib qo'ygandan keyin Buxoroga qaytish uchun pul topish maqsadida Fitrat u yerda bir muddat qolib sartaroshlik bilan shug'ullangan [Кароматиллахўжаева 1996, 70]. Demak, Fitrat

haj safariga Turkiya orqali borib Hindiston yo'li bilan qaytib kelgan.

Fitrat, o'zining xotirlashicha, avvalda jadidchilikka qarshi bo'lgan va ma'lum bir kishilarning ta'siri ostida Fitratda yangi usul maktablari, umuman jadid harakatiga rag'bat uyg'ongan. Fitrat, Edvard Olvortning ta'kidlashicha, "Buxoro madrasasini a'lo darajada bitirganidan keyin Behbudiyning yaqin izdoshiga aylandi"[Allworth 1990, 144]. Lekin Olvortning bu ta'kidiga u qadar qo'shilib bo'lmaydi. Fitrat Buxoro talabalarining "eng fozili" bo'lishiga qaramay 1910-yilda ham u Buxorodan tashqarida umuman noma'lum shaxs edi. Olvort o'z tahlili davomida "Fitrat Markaziy Osiyodagi katta muammolar o'ngida diniy ulamoning naqadar tushkunligi hamda uning bu vaziyatdagi mavjud imkoniyatlari borasida keskin fikrlar aytdi", deb ta'kidlaganda, 1911-1912-yillar davomida Turkiyada o'zining birinchi asarlarini nashr qildirgan va u bilan mashhurlikka erishgan Fitrat haqida so'z yuritadi. Bundan tashqari, ayrim manbalarda keltirilishicha, Fitrat o'zining ustoz Behbudiya ergashib jadidchilik harakatiga qo'shilgan [[URL:http... 2014](#)] Ammo, bu fikrni tasdiqlaydigan fakt va ma'lumotlar hanuz yo'qligi uchun uni asossiz deyish mumkin.

Fitratning islomiy dunyoqarashini belgilab beradigan to'ng'ich asari "Munozara" hijriy 1327-yili muallifning moddiy qiyinchilikda bo'lishiga qaramay Istanbulda nashr etildi va turli yo'llar bilan Buxoroga olib kelindi [Айний 1987, 102]. Hisao Komatsu "Munozara" avval 1911-yili Istanbulda forscha, so'ngra Toshkentda o'zbekcha va ruscha nashr qilinganligini qayd etadi[Komatsu 1993, 5].

"Munozara"ning markazida buxorlik yoshlar tashkil etgan birinchi forsiy "usuli jadid" maktabi va uning atrofida paydo bo'lgan janjal voqealari turadi. Ushbu maktabning tarixiga qisqacha nazar tashlaymiz. Maktab 1908-yil 5-oktabr Sadridin Ayniy, Abdulvohid Munzim, Homidxo'ja Mehriy va Ahmadjon mahdum Hamid (bu ikkisi Ayniyning madrasadosh do'stlari edi) tarafidan Abdulvohid Munzim hovlisida ochiladi[Айний 1987, 32-33]. Oradan deyarli bir yil o'tib, 1909-yil 6-sentabr kuni maktabda tantanali ochiq imtihon o'tkaziladi[Айний 1987, 48]. Buxoroda jadid maktablarini ta'qiqiga olib kelgan voqealar aynan shu kuni sodir bo'ldi.

Fitrat asarini Istanbulda chop ettirishiga ham bir necha omillarni sabab qilib ko'rsatish mumkin. Asarda islomchilik ruhi kuchliligi, Buxoro hukumati va ulamolarining haddan ortiq qattiq tanqidi kitobni rus Turkistoni yoki Kavkaz matbaalarida chop etish imkonini bermas edi. Senzura ruxsat bermasligi aniq edi. Ayniyning

yozishicha, Fitrat bu davrda eski adabiyot va diniy ilmlardan tashqari yangi adabiyot ta'sirida fikri ancha o'sgan, atrof mamlakatlarga sayohat qilib, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy sohalardan va Buxoroning haqiqiy ahvolidan juda yaxshi xabardor bo'lgan [Айний 1987, 101]. Demak, Fitrat Turkiyaga ketmasidan oldin islomchilik dunyoqarashi zamonaning siyosiy va ijtimoiy voqealari natijasida ancha yetilib bo'lgan edi. Turkiyada uning bu qarashlari yanada mukammallashdi va kengaydi. "Munozara"ning mazmuni ham bu fikrlarni tasdiqlaydi.

Fitrat 1914-yili Turkiyadan qaytib keladi. U Turkiyada bo'lgan vaqtlaridayoq Turkiston matbuotida, xususan Behbudiy nashr qilgan "Samarqand" gazetasi va "Oyina" jurnalida o'zining maqolalari bilan faol ishtirok eta boshlaydi. Ushbu maqolalar tahlilga tortilsa Fitratning o'sha vaqtda ayni islomchilik g'oyalarini ilgari surganligini ko'rish mumkin. Fitrat jadidchilikning "otasi" bo'lgan Gasprinskiyning utopik, ideal islom davlati qurilishiga oid fikrlari aks etgan "Doru-r-Rohat musulmonlari" romanini 1915-yili fors tiliga tarjima qilib nashr etdi [Айний 1926, 543]. Fitratning ayni shu asari tarjimasiga qo'l urganligini Turkiya tahsilidan so'ng islomchilik fikriga berilganligi va 1914-1916-yillarda bu g'oya ijodining asosini tashkil qilganligini ayni davrda e'lon qilingan maqola va asarlari yana bir bor tasdiqlaydi. Fikrimizning dalili sifatida quyida uning "Oyina" jurnalida e'lon qilingan maqolalaridan namuna beramiz. Shuningdek, Fitratning ozarbayjon matbuotida Buxoro yoshlari, ularning faoliyatlari bilan bog'liq masalada e'lon qilingan maqolaga javob maqolasining ham matni berilmoqda. Fitratning ushbu maqolasi yangi topilgan va hozirga qadar Fitrat ijodi va faoliyati bilan bog'liq biror bir tadqiqotda tilga olinmagan. Ushbu maqola Buxoro jadidlari, ayniqsa, "Yosh buxoroliklar" harakatining ayrim qirralarini ochib berish, ular faoliyatidagi shu vaqtga qadar noma'lum bo'lgan jihatlarni yoritishda muhim manba hisoblanadi.

Matni joriy imloda – tabdilda berilayotgan maqolalarning tili, uslubi asl holicha qoldirildi. Maqolada keltirilgan Qur'on oyatlarini ham Fitratning o'zi tarjima qilgan va ayrimlariga izohlar ham bergan. Bu maqolalar Fitratning dunyoqarashi, faoliyat qirralarini to'laqonli tushunishga xizmat qiladi.

Qur'on

Samoy uluhiyatdan ibroniycha "quvvatu-l-loh" ma'nosini ifoda aylagan, Jibril kabi in bir vosita ila so'ng daf'a qilib piri nur Muhammadig'a etdiki holda "takomul" qoidayi umumiyasinch butun kutubi samoviyaning ochiq va komilrog'i bo'lib turgan Qur'on

kabi bir kitobg'a hanuz diqqat va e'tino bilan nazar solmagan bizlar ham turli balo va musibatg'a muhtalo bo'lur esak, haqqimizdur. Hech bir kimsadan shikoyat qilmoqg'a haqqimiz yo'qdur.

Qur'on kabi bir muqaddas kitobning dediklarini qabul va ijro aylagan bir millatning zamonimizdagi biz musulmonlar qadar mazallat va jaholatg'a tushmasi aslo mumkin emasdur. Qur'on shunday bir qonuni ijtimoiy erurki, o'zig'a tamoman amal qilaturgan bir millatni sharaf, saodat, davlat va azamat kabi fazoyili insoniyadan nasibador qilmay qo'ymaydir.

Taraqqiy uchun lozim bo'laturgon butun amaliy va fanniy asbobdan mahrum etdugi uchun *"asri johiliyat"* otalmog'a haqiqatan loyiq bo'lgan bir zamonda; nifoq va jaholat daryolarinda tushub qolgan arab millatini o'ttuz-qirq yil madaniyatda jahongir aylagan Qur'on emasmi? Yana shul zamonda o'z vatandosh va aqrabosindan zuhur etgan bir payg'ambarning qatlig'a bel bog'lamoq kabi taassub sohibi bo'lgan hazrati Umarni; zamoni xilofatinda Madinadan – Baytu-l-Muqaddasg'a qadar bir tuyag'a o'z quli ilan navbat banavbat minajak qadar uluhimmat egasi qilg'on shul Qur'on emasmi? Xususiy dalillarg'a na hojat?

"Va inna laysa li-l-insani illa ma sa'a" (Inson uchun harakatidan (qilgan ishlaridan) boshqa narsa yo'q) va *"Lahum nasibun mimma kasabu"* (Ular qilgan narsalaridan boshqa narsa topolmaydilar) kabi hikmatlik so'zlari ila saodat va taraqqiyni yagona sababi bo'laturgon sa'y va amalni butun tobe'larig'a amr aylagan Qur'ondur. *"Va ja'alna-l-layla va-n-nahara ayatayni. Famahhavna ayata-l-layli va ja'alna ayata-n-nahari mubsirotan"* (Kecha va kunduzni ikki mo'jiza qildik. Kecha mo'jizasini yashirdik, kunduz mo'jizasini esa ko'rinadigan qildik), *"Va min kulli-s-samaroti ja'alna fiyha zavjayni isnayni"* (Va har bir (narsa) jonzotni ikkita, erkak va ayol qilib yaratdik) kabi oyatlar ila ulum va fununning kuch bilan kashf etdigi haqiqatlarni mundan 1333-yil muqaddam ilm ahlig'a hadya qilg'on Qur'ondur. *"Va allama Adama-l-asma'a kullaha"* (Odamga barcha narsalarning nomlarini o'rgatdi), *"Va saxxorna lakum ma fi-s-samavati va-l-arzi..."* (Sizlarga osmonlardagi va yerdagi bor narsalarni bo'ysundirib qo'ydik...) kabi mujdalar ila basharning nihoyatsiz iste'dodini ochiq bir suvratda so'ylagan Qur'ondur. *"Va lan yaj'alu-l-lohu li-l-kafirina 'ala-l-mu'minina sabilan"* (*), *"Va lan tanalu-l-birro hatta tunaffiqu mimma yatahabbuna"* kabi bayonlar ila ijtimoiy qonunlarning eng qat'iysini bizlarga bildirgon Qur'ondur. *"Va la yatajabbahu-l-laziyina qotalu fi sabili-l-lahi amvatan"* kabi bashoratlar ila haq va haqiqat yo'linda cholushib jon fido qilganlarni eng yuqori martabalarga

chiqargan va “*Hal yastaviya-l-laziyna ya’lamuna va-l-laziyna la ya’lamun*” (Bilganlar bilan bilmaganlar teng bo’lurlarmi?) kabi qonunlari ila jahl va nodonlikni eng past martabalarig’a indurgan yana shul Qur’ondur.

Aqlni, hikmatni, sa’yni, amalni, davlat va saodatni, ilm va qudratni muncha ehtirom etgan va butun insonlarni bularning tahsilig’a dalolat aylagan bir kitobning ahli edugimizni (matnda: etdugumizni) da’vo etub turdig’imiz holda, uning amaliy va ijtimoiy hukmlarig’a amal qilmak xayolig’a aslo tushmaduk. Jaholat va ojizlik kabi o’lumdan yomon xastaliklarga muhtalo bo’lgan insonlarga hayot ruhini uflamoq, saodat saodat (matnda shunday) fikrini vermek uchun arsh-i uluhiyatdan ingan Qur’onni go’ristonda yotgan bobolarimizning istirohati ruhig’a, to’rt-besh mullaning ta’mini maishatig’a taxsis etduk. Ya’ni tiriklarning saodati uchun lozim bo’lgan bir qonuni muqaddasni o’luklar olamig’a hadya ayladuk. Na buyuk ehson?!..

Shuning uchun bu qadar ruhsizlik, johillik, ojizlik, xushyoqmaslik va badbaxtlik daryolarig’a botduk. Va holo ham botmoqdamiz. Ajabo, insonlik da’vosinda edugimiz holda haqiqiy insonlar kabi harakat qilmoq yodimizg’a hech tushmazmi?! O’z holimizni tushunub badbaxtligimizning sabablarini izlab saodat choralari oxtarmoq bizlarga aslo nasib bo’lmasmi? Muqaddas Qur’onimizg’a haqqila amal aylamak zamoni qiyomatg’a qadar ham kelmazmi?

Buxoro: Abdurauf Fitrat

(*) Bu oyati karima: “Iymong’a yolg’iz iymon ila muqobala aylamak mumkindur” qoida-i ijtimoiyasining fahmimizg’a yaqin bir ifodasidir (Fitratning o’z izohi).

“Oyina”, 1915, № 16

Himmat va saboti bo’lmagan millatning haqqi hayoti yo’qdur

Tushundigim zamon ko’nglim yonar, yig’lamoq istarman, ko’z yoshlarim kelmaydur. Hammamizg’a ma’lumdurki bukun islom dunyosi qo’rqinch bir tezlik bilan halokat chuquriga to’g’ri ketmakdadur. Ovrupo dedigimiz ish va kuch dunyosi bizni har tarafdin ihota qilibdur; ilman, iqtisodan, siyosatdan bizdan ko’klar qadar yuqori chiqibdur. Muhorabayi hozira munosabati

ilan bankalari pul bermagandan keyin sinmagan savdogarimiz qolmadi; tirikligimizg'a keraklik narsalarni hammasini ulardan olganimiz uchun bukun har nimarsani qiymat bahosi bilan olib turamiz. Oramizdan bir g'ayratlik chiqub loaqal gugurdimizni yasab berolmaydi. Ovrupo madrasalarinda quyoshdek katta bir maxluqini jasomati anglashildi. Bizning madrasalarimiz hanuz "Zayd va Amr" da'vosini hal etolmaydi. Ovrupo ulamosi "vahdati iloh" kabi azamatlik masalalarg'a ittifoq qildilar. Bizni olimlarning tahorat haqidagi ixtilof va g'avg'olari holo bitmadi. Ovrupo ruhoniylari o'z dinlarini to Afriqoning quruq cho'llarig'a qadar nashr qildilar. Bizim muqaddas dinimizni o'z avomlarig'a tushundurgan bir olimimiz yetishmadi. Dinimizning sharafini, payg'ambarimizning kattaligini Ovrupo olimlari qadar bilaturgan bir mullamiz maydong'a chiqmadi. Hech shubha yo'q, shul deganlarimning hammasini ko'z sohibi bo'laturgan har musulmon ko'radur, shubha yo'q, ko'radur. Va agar musulmonlig'imiz muhabbati bor bo'lsa ani ko'ngli ham menim ko'nglim kabi yonar.

Lekin shul dardlarimning davosi va shul mazallatning chorasi yo'qmi? Mana shul surushg'a bukun musulmon dunyosining ko'pchilig'i "yo'q!"dan boshqa bir javob berolmaydur. Ajabo, na uchun? Chunki biz musulmonlar "himmat" degan fazilati insoniyadan mahrummiz. Payg'ambarimizning katta fazilatlaridan biri albatta, "himmat" fazilati edi. Agar hazrat payg'ambarimizning himmati bo'lmasa edi, butun dunyoning jaholat daryosig'a botub turdig'i bir zamonda "*Fasri' bima tu'mar*" (Buyurilgan ishni qilishga shoshiling) amri jalilini tarafi ilohiydan olub yolg'uz o'zi, bila futur bashariyatni qutqarmoq uchun bel bog'lamas edi. Demakki "himmat" yolg'uz fazoyili insoniyadan emas, "kamoloti Muhammadiya"dan ekan; ya'ni bashariyatg'a naf'lik bo'lgan har qanday katta ishg'a yolg'uzgina bo'lsak ham harakat qilmoq biz uchun hazrati Muhammadning sunnatlaridan ekan.

...Hayhot! Palovdan keyin bir parcha non yemak kabi lozim bo'lmagan ishlarni sunnat va bayoni ijro qildig'imiz holda hazrati Muhammadning hayotimizg'a zarur bo'lub turgan sunnatlaridan ko'z yumub turamiz. Himmatsizlikdan daxi kattaroq va umumiyroq bir dardimiz bor: sabotsizlik. Sabotsizlik dardi himmatsizlikdan umumiyroq va zarari uning zararidan ko'broq erur. Filhaqiqat, musulmon dunyosining ba'zi nuqtalaridan ba'zi asrlarda himmatlik erlar zuhur qilgan va katta-katta ishlar ko'rsatganlar; lekin umumiy bir sabotsizlik yuzindan u katta ishlarning hammasi oz bir zamon ichida barham yeb ketgan. Masalan, dedigim kabi olamning jaholat

daryosig'a botub ketdigi vaqtlarda hazrati Muhammad kabi katta bir payg'ambar kelib "haqiqiy vahdoniyat"ga mustanid, ijtimoiy bir din kelturgan ekan; necha yuz yildan keyin "ta'limoti asosiyayi Muhammadiya"ni ul qadar xotirimizdan chiqardiqli.... Horun ar-Rashid va Ma'mun kabi katta xalifalar chiqub dunyolar qadar himmat sarf etub musulmon dunyosini "madrasayi ulum" qilgan; unlarni tuproqga ko'ngandan keyin shul sabotsizlik yuzindan yana jaholat daryosig'a botduk. Bobomiz Amir Temur kabi himmatlik erlar paydo bo'lub necha mamlakatlarni olgan ekan, biz yana shul sabotsizlik yuzindan parishon va zalil bo'lduk.

Shu kunlarda ham islom dunyosining parishonlig'ini ko'rgan ba'zi himmat egalari oramizdan chiqub matbuot ila bir ish qila boshlasalar ham 2-3 oydan keyin yana umumiy sabotsizlik yuzindan boshlaganlari ishni bitirmayurlar. Menim bu so'zim quruq va dalilsiz bir da'vo emas. Shul daqiqada kerak Buxorodan, kerak Turkistonning boshqa shaharlaridan da'vomni isboti uchun necha dalillar kelturmoqqa iqtidorim bor; ammo so'zni uzatmaslik uchun yolg'uz Samarqandda chiqaturgan muhtaram "Oyina" majallasining holini o'quvchilarga arz etarman. Millatimizning parishonlig'ini ko'rub saodati yo'linda cholishmoq uchun bel bog'lagan erlarning biri albatta janoblaridur. Bu zot millatimizning holi xarobini tamosho qilub o'turmakdan hayo etub, necha yuz balo va malomatlarga tan berub "Samarqand" jaridasini tahrir etdi. Turkistonda "xodimi millat" unvonini olgan na qadar maslakdoshlar bo'lsak, hammamiz mamnun bo'lduk, olqish etdukki, idorani har tarafdin kelgan tashakkur va tabrik yog'murlari bosdi! Lekin andakdan keyin tab'imizdagi u eski xastalik, ya'ni sabotsizlik o'zini ko'rsatdi. "Samarqand" gazetasi botdi... "Samarqand" gazetasi botdi, ammo bu daf'a "Oyina" majallasi chiqdi, yana mamnuniyat... Yana tabrik va tashakkur yog'murlari kela boshladi. Ortuq bu daf'a bo'lsun ko'zimizni ochmoq, "Oyina"miz atrofida to'blanmoq va qilgan tabriklarimizning yuzda bir darajasinda unga muovanat etmoq lozim edi; lekin yana bo'lmadi. Bir yildan keyin yana shu kunlarda "Oyina"miz sakaroti mavtdadur, avloddan g'am yegan yo'q! Butun Turkistonda bo'lsa ham u katta Samarqand shahrinda shul keraklik majallani halokatdan qutqaraturgan bir necha himmat egalari yo'qmidur, ajabo?! Qani ul tabrik yog'murlari? Qani ul tashakkur to'fonlari?.... Ori, to'g'ridur, "Oyina" majallasi digar majallalar kabi o'quvchilarini mamnun qilolmadi, maqolalarindan oz istifoda qilindi; lekin bu so'zlarimni da'vomga javob bo'lamazlar. Chunki takomulning tadrijiyligi har kimga ma'lumdur. Agar biz sabotlik

odamlar bo'lsak, "Oyina" dan yuz qaytarmoq yerinda unga muovanat qilurmiz. Maqolalari bizni mamnun qilmasa, sohibig'a yozarmiz, islohini rijo qilarmiz. Xulosa, ushbu majallaning davomi uchun qo'limizdan kelgan qadar cholishirmiz. Hech bir iloj qolmagandan keyin istar esak yuz qaytarurmiz. Takror qilarman, manim so'zim yolg'uz "Oyina" uchun emas; maqsadim, muhtalosi bo'ldigimiz sabotsizlik dardini maydonga qo'ymakdir. Munga bo'lsa "Oyina" dan boshqa dalillarimiz ham bor. To'g'risi, sabotsizlig'i bu darajalarg'a qadar kelgan millat, tirilik haqqig'a aslo molik bo'lolmaz, mundan millatning nobud bo'lmoqdan boshqa bir nasibasi yo'qdur.

Buxoro: Abdurauf Fitrat

"Oyina", 1915, № 7

Buxoro ahvolina doir

Muhtaram "Yeni iqdam" g'azitasiningsaksoninchino'mrusinda "Buxoro millatparastlari" unvonila yozilmish bosh maqolayi kamoli ehtiromla o'qudum.

Muhtaram Shokir Sidqiy afandi, yuzina Buxoro va buxorolilarning ahvolindan voqif bir hakimi ijtimoiy niqobini taqmish-da butun olami islomning inhitotina sabab o'lan jaholat marazini mislani ko'rdigi Buxoroni, kamoli dabdaba ila amaliyoti xossasina keturub marazning manshayi ila yopdig'i taxriboti boshqalarga go'starmak istayur.

Burasi cho'q go'zal, tashakkur edariz. Faqat Shokir afandi alina qalami oldig'i daqiqadan biraqdig'i daqiqaya qadar butun buxorolilarga devonavor hujum etmak, mina-l-bob ila-l-mihrob hissini tahqir va tajhil aylamak, xulosa o'zining iyi bir hakim o'lmadig'ini maydona ko'ymoqdan boshqa bir ish go'ramiyur.

Buxoroda anjaq olti oy iqomat edan va bu olti oy zarfinda-da Buxoro ila haqqi-la bir munosabat paydo edamayan Shokir afandi kabi mutaazzim musofirning Buxoro haqqinda yozilajagi maqolaning bundan boshqa bir shaklda chiqarmayajag'i ... va bo'yla odamlar tarafindan yozilan sathiy va zohiriy maqolalarga ahamiyat daxi viryamiz: faqat bo'yla yalan-yanglish maqolalarning uzoqdagi musulmon qardoshlarning ahvolini bilmaga yangidan bir ishtiyoq va orzu go'staran qafqosiyali qardoshlarimizga fano bir fikr verajagi va unlari olami islomning istiqbolindan mayus edajagi oshkordir.

Ishta men-da zamonning munosib o'lub-o'lmadig'ini nazari e'tibora olmayaraq Shokir afandining maqolasindagi xato nuqtalari go'starmak zimminda "Yeni iqdam" o'qujularini Buxoro ahvolindan

haqqi-la xabardor aylamak istadim.

Rusiya davlatining istilosidan muqaddam Turkistondagi tavoifi mulukning eng quvvatlisi o'lan Buxoro imorati to quruni vustodan e'tiboran shavkati ilmiyasini g'oib edarak olami islomning inhitotina ishtirok va atrofndagi jamoatlari bila ushbu inhitota rahbarlik aylamishdir.

Yuz yillardan beri Buxoro tahti hukumatina voris o'lan amirlari atroflarindagi kuchuk xonliqlara hujum etmak va o'radagi musulmonlarning mol va jonlarina taarruz aylamakdan boshqa bir ish go'ramamishlardir.

Rusiya davlati tarafidan butun Movarounnahr istilo edildikdan so'ngra Buxoro hukumati daxi Rusiya himoyasini qabul aylamish va onjaq doxiliy bir istiqlola molik o'laraq qolmish va bu surati-la eski yo'lsizliqlarining o'ngi olinmishdir. O'z hukumatlarining Turkistondagi kuchuk xonliqlar uzarina choldig'i g'alabalari ko'rub o'zlarini dunyoning yagona hokimi gumon edan buxorolilar Rusiya istilosi-la barobar bir vartayi hayrata dushiyorlar.

Jahongir farz edilen hukumatlarning oni bir suratda suquti unlari jiddan hayron ediyur va qirq-elli yil bo'yla hayrat-la mamzuj bir davrayi sukut kechiriyurlar; digar tarafdin Buxoro hukumati o'z jamoati ila barobar ayni vartayi hayrata dushmakdan boshqa homiy o'lan muzaffar Rusiyaning yangi nizomlari, yangi usuli idora va taklifoti siyosiyasini bir durlu anglamayur va har bir harakati-la o'zining idorayi mamlakatindan tamoman ojiz o'ldig'ini isbot aylayur; binoan alayhi Rusiya ma'muriy siyosiyasini Buxoroning doxiliy ishlarina bila mudoxalaya majbur birqiyur.

Ishta bu surat-la kechan qirq-elli yilliq bir davrayi hayrat va sukutdan so'ngra intiboh davrasi keliyur. Buxoroda intibohi maktab fikriyasi boshliyur. Sho'ylaki: bundan besh-olti yil muqaddam buxoroli bir sohibi hamiyat tarafidan bir adad usuli jadida maktabi ochilub bir yil davom ediyur va so'ngra mutaassib va johil mullalarning ig'volari-la qopaniyur; bu maktabning qopanmasindan hosil o'lan gurulti, ahvolindan aslo xabari o'lmayan Buxoro aholisining nazari diqqatini jalb ediyur, ishi tadqiqa boshlayurlar.

Bu asnoda "Tarjimon" va "Vaqt" g'aztialarina Buxoro maktabining qopanmasi xususinda nashr o'lan silsilai maqoloti o'quyurlar; bunlardan ba'zilari "millat saodatining onjaq ilm va ma'rifat soyasinda mumkin o'lajag'ina" yaqin hosil edub, bu xususda cholishmoq ichun bel bog'liyurlar.

Ishta Shokir afandining hujumina ma'ruz qolan "jadidlar" bunlardir. Shimdi Shokir afandining maqolasini mutolaa edalim:

Shokir afandi maqolasining avvalinda “bunlar umumbuxorolilar orasinda jadid ismi ila mashhur o’lub...” jumlasini yozdiqdan so’ngra “zohirlari bo’yla esa-da botinlari sho’yladir” yo’linda bir tashrihi ijtimoiy yurutmak istayur.

Faqat amin o’lingizki, bu so’zlarning hepisi quruq ma’lumotfurushliq va indi yolonlardan iboratdir; chunki yuqorida dedigim kabi Shokir afandi buxorolilarning hech birisi-la hanuz kasbi muorafa edamamishdir. Narda qoldiki, unlarning zohir va botinlarindan xabardor o’lmish o’lsun.

Maqolaning digar bir parchasini tahlil edalim: “Bunlarning “Maorif” kutubxonasining panjarasi o’nginda o’lan ijtimolarini tasodifiy o’laraq go’rajak o’lursangiz, amin o’lungizki, oqil odam o’ldig’ining holda bunlarning haqiqiy fikrlarini va bilmam nalarini eshidarak yo dali, yo devona o’lursan”. Shokir afandi avvalo “Ma’rifat” kutubxonasina “Maorif” kutubxonasi ismini verarak Buxorodagi yagona va mashhur bir kutubxonaning ismini bila hanuz o’granmadigini, ya’ni Buxoro ahvolindan tamomila bexabar o’ldig’ini maydona qo’yur; soniyan, “o’lursangiz”, “amin o’lungiz” kabi jam sig’alari ila xitob ayladigi odamlara qarshi birdan bira “o’ldig’ing holda” va “dali o’lursanki” kabi mufrad sig’alari istemol aylamak qaboli’g’inda bo’linur va bu surat-la o’zining usuli tahrirdan daxi voqif o’lmadig’ini e’lon ediyur; solisan, o’zining daxi Buxoro millatparastlari-la hech bir munosabat paydo etmadigini, balki unlarning so’zlarini uzoqdan eshidub haqlarinda fano bir fikr hosil ayladigini ... iqror edtyur; lekin muharrirning ushbu iqrori daxi yalandir; chunki Buxoro lisonini bilmadigi ichun unlarning uzoqdan eshidilan so’zlarindan hech bir shayi anglamayajaqdir.

Muharrira quloq veringiz; “kasiru-l-lafz qalilu-l-ma’na so’zi Buxoro millatparastlarining sifati haqiqiyalari ...” Ofarin, muharrir afandi! Olami tahrira hadya o’lmaq uzara odatan yangi, yangi jumlarlar ijod ediyursan! “Kasiru-l-lafz qalilu-l-ma’na” jumlası onjaq bir kitobning, bir maqolaning sifati o’la bilurkan, sen bir necha odamning sifati aylamak istayursan. Muharriri dingIngiz: “Bunlar bir-birlarina tasoduf keldiklari vaqt “izdaruy” deyurlar.” Bu jumladan u qadar mulavvas bir iftirodirki, kamoli nafrat ila sohibning yuzina firlatmaqdan boshqa bir muqobalaya loyiq go’rulmaz.

Muharrirafandimaqolaningikkinchisutunudabuxorolilarning atolat va ... larindan bahs ediyurlar. Faqat buradagi so’zlari pek qorishiq va pek mubhamdir; bu ishsizlar, harakatsizlardan kimlari idora etdiklari bir durlu anglashilmayur.

Voqean, Buxoroning eski fikrli odamlari hayota qarshu

loqayd qolmishlar va balki Buxoro millatparastlari orasinda-da ushbu unvoni asb edan qo'rqqoqlar bo'liyurlar; lekin yana ushbu millatparastlar orasinda vujudlari-la iftixor o'linajaq zotlar daxi pek cho'q o'lub hatto aksariyati tashkil ediyurlar. Bunlari go'ra bilmak ichun biroz basirat, biro aql va biroz muhokama kofiydir; basirat va muhokamadan mahrum o'lanlara esa "elektrik lompalari-la projektor"dan har foida tasavvur o'linamaz. Zero, "ko'shish befoide ast va ... obruy ko'r". Ma'hud maqolaning yana bir nuqtasina biroz tavaqquf edajagim:

Shokir afandi yalanjilig'imizi tasvir ichun "muovanat talab edanlara o'n sanaya qadar natijasiz o'laraq davom edan ... bir hoy-hoydan boshqa bir javob veramadig'imizi" so'ylayur.

Buxoro millatparastlari Qars falokatzadalarina muovanat etmak xususinda har durlu vasoitdan mahrum o'lqiqlari holda kamoli taholikka ishtirok etdilar va o'z maqelarina go'ra muvaffaqda o'ldilar. Agar Shokir afandiya buni go'ra bilajak qadar basirat yo'q esa "Iqbol" g'azitasining ionalara taxsis ayladigi sutunlarini birisina o'qutsun. O'qutsun-da hech o'lmazsa o'zining naqadar xabarsiz o'ldig'ini anglasun;

Muhtaram Husayn Tal'at afandining tadoviysi ichun balki qofqosiyalilardan daha avval iona vermaga shuru' etdilar. Buning-da jadvalini Shokir afandining rafiqlarindadir. Olub o'qusun. O'qusun-da o'zining naqadar muftari o'ldig'ini go'rsun; muhoraba majruhlari, Petrug'rad jam'iyati va Qars falokatzadalarini manfaatlarina artist "Xontalishskiy" janoblari tarafidan qo'yulan tiyatrulara kamoli samimiyat va fidokorliq ila Shokir afandining go'zi o'nginda ishtirok va muovanat ayladilar. Bunlari dushunsun. Dushunsun-da go'zi o'nginda jarayon edan voqealari go'ramayajak qadar basiratsiz o'ldig'ina imon getsun; ben va benim kabi necha odamlar yolgiz Buxoro ganjlarining tashabbus va muovanatlari-la xoriya chiqub tahsili ilm ayladik. Bunlara diqqat etsun. Diqqat etsun-da yuqoridagi yalanning jasorat ayladigindan to'layi vijdon azobi cheksun.

Ma'hud maqolaning yana iki sutun ishg'ol edan baqiyasi esa Buxoro millatparastlarini tashabbussizlik ila ittihom va unlari tashabbusa va harakata dalolat etmagidan iboratdir.

Buxoro ganjlarini tashabbusa, harakata tashviq etmak agar yo'l ila o'lursa va unlarning holati ruhiyalarina muvofiq dusharsa cho'q iyidir. Va bo'yla harakat edanlara tashakkurlar ila muqobala o'lunajaqdir. Ammo unlari tashabbussizlik ila ittihom etmak qatiyan xatodir.

Voqean, shimdilik Buxoro ganjlarining na bir maktablari

va na bir g'azitalari yo'qdir; lekin besh-olti sana zarfinda mo adad maktablar ochdilar, to'quz bing manat iona iki dona g'azita chiqardilar. Bunlarning hepisi Buxoroyi idora edan quvvatlar tarafidan so'na mahkum edildi. Yana turmayaraq unlarning ixbosina cholishiyurlar. Faqat muvaffaq o'lamiyurlar. Ajabo, nedan? Ishta burasini izoh edalim:

Buxoro millatparastlari o'zlarina muxolif o'lan mutaaddid quvvatlarning tahti tazyiqinda turiyurlar; bu quvvatlarning biri "mullalik quvvati"dir. Buxoroda mullalik quvvati Rusiya musulmonlari orasindagi mullalik quvvati kabi yolg'iz takfir etmak va afkori avomi hayajona geturmakdan iborat dagil; balki bunlar hibs, ... (nafi) va qatl etdirmak va etmak ...larini bila hoizdurlar. Ikinjisi hukumat quvvatidir.

Kamoli taassuf ila so'ylayurizki, qirq-elli yildan beri Rusiya davlatining ziri himoyasinda idora o'linan Buxoro hukumatining hanuz muayyan bir qonuni yo'qdir.

Buradagi jazolar va mukofotlar amala go'ra dagil, hokimlarning kayfiyata go'ra verilir. Rusiyada xilofi qonun harakat etmak-la muttahaam o'linan "Iqdam" g'azitasi qoponiyur. Buxoroda esa hech bir fanolig'i to'qunmayan "mutlaq g'azita chiqarmaq" man' o'liniyur.

Rusiyada falon maktabi falon qabohati ichun bog'layurlar; Buxoroda esa mutlaqo maktab ochmog'i man' ediyurlar.

Ishta Buxoroning saodatini istamayan butun quvvatlar ushbu qonunsizliqdan istifoda ediyurlar. Buxoro ganjlari bu qadar mushkilota rag'man yana mayus o'lmayaraq cholishmaqdadirlar. Binoan alayhi, bunlari tashviqlar, targ'iblar, ofarinlar va tahsinlar ila jo'sh va jurusha getirmek lozimdir. Bilaks, tahqirlar, tajhillar, ittihomlar va iftirolar ila ruhlarini so'ndirmaga aslo haqqimiz yo'qdir.

Buxoroli Abdurauf Fitrat
Yeni iqdam, 1915, №89-90.

Adabiyotlar

Allworth, Edward A. 2000. *The preoccupations of Abdalrauf Fitrat. Bukharan nonconformist: an analysis and list of his writings*. Berlin: Des Arab. Buch, (Anor; 7).

Allworth, Edward. 1990. *The Modern Uzbeks. From the fourteenth century to the present: A Cultural History*. Stanford University, Hoover Institution Press.

Айний, Садриддин. 1987. *Таърихи инқилоби Бухоро*. Душанбе: Адиб.

- Айний, Садриддин. 1926. *Намунаи адабиёти тожик*. Москва: Чопхонаи нашриёти марказии халқ иттиҳоди жамоҳири шуравии сусиёлисти.
- Biçakci, Salih. 2006. "Homeland and nation on the stage: A review of *watan* concept in Abdalrauf Fitrat and Namik Kemal". *OAKA Cilt*: 1, Sayı: 2: 149-161.
- Болтабоев, Ҳамидулла. 2007. Фитрат ва жадидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
- Ergahin, Seyfettin. 2008. "Fitrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahreclı Tecdid Teklifi Üzerine". *Bilig* 47: 21-44.
- Фитрат. 1929. "Ёпишмаган гажжаклар". Ўртоқ Бойбўлатовга очиқ мактуб. *Қизил Ўзбекистон*, сентябрь 215, 216.
- Фитрат. 1991. Давраи ҳукмронии Амир Олимхон. Ҳозиркунандаи нашр А.Насриддинов. Душанбе: Палатаи давлатии китобҳо.
- Фитрат. 1996. *Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар*. Нашрга тайёрлаганлар Наим Каримов, Эрик Каримов, Шерали Турдиев. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Фитрат, Абдурауф. 2003. *Танланган асарлар. Ж. 3. Драмалар, мақолалар*. Нашрга тайёрловчи Ҳамидулла Болтабоев. Тошкент: Маънавият.
- Раҳимова, Гулноз. 1989. "Мунозара" – "уйғониш даракчиси". *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*, 52.
- Каримов, Эрик. 1990. "Фитрат ижоди ва ҳаёти ҳақида". *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 26-29.
- Кароматиллаҳжаева, Севара. 1996. "Қалбимга мангу муҳрланган... Абдурауф Фитрат ҳақида хотиралар". *Тафаккур* 2: 66-72.
- Khalid, Adeeb. 2005. "Pan-Islamism in practice: the rhetoric of Muslim unity and its uses". In *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*. Elisabeth Özdalga (ed.), 201-224. London: RoutledgeCurzon.
- Khalid, Adeeb. "Visions of India in Central Asian Modernism: The work of 'Abd ar-Ra'uf Fitrat". 2004. In *Looking at the coloniser: cross-cultural perceptions in Central Asia and the Caucasus, Bengal, and related areas* / Beate Eschment; Hans Harder (Eds.), 253-274. Würzburg: Ergon-Verl.
- Komatsu, Hisao. 1993. 20. *Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkcülük ve Devrim Hareketleri*. Ankara.
- Муҳтарам, Ҳожи Неъматуллоҳ. 1975. Тазкирату-ш-шуаро. Душанбе.
- Қосимов, Бегали ва бошқ. 2004. *Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти*. Тошкент: Маънавият.
- Қосимов, Бегали. 1996. *Аллома адиб. Фитрат. Чин севиш. Шеърлар, драмалар, мақолалар*. Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.
- Қосимов, Бегали. 1994. *Маслакдошлар. Беҳбудий. Ажзий. Фитрат*. Тошкент: Шарқ.
- Sarfraz, Khan. 1996. "Abdal Rauf Fitrat". *Religion, State & Society*, Vol. 24, Nos. 2/3: 139-157.
- Togan, A., Zeki, Velidi. 1942-1947. *Bugünkü türkili Turkistan ve yakın tarihi*.

Cilt I. Istanbul.

URL:<http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari>
01.11.2014.

Худоёр, Иброхим. 2011. “Фитрат Бухоройнинг “Мунозара” асари
структуравий таҳлили”. *Сино* 37-38-39-40.

Ғойибова, Шаҳноза. 1996. *Абдурауф Фитратнинг итимоий-
фалсафий қарашлари*. Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун диссертация. Тошкент.

Zaynabidin Abdirashidov

(Tashkent, Uzbekistan)

abdirashidov@navoiy-uni.uz

On Fitrat's Educational and Ethical View

Abstract

Abdurauf Fitrat played an important role in the development of Turkestan Jadidism and with his works made a significant contribution to the dissemination of the ideas of this movement. In addition, he is associated with many works and articles on the topic of religious reform that swept the entire Muslim world at the beginning of the twentieth century. Fitrat's activities in the field of religious reform were formed under the direct ideological influence of well-known figures of that time, Muhammad Abduh, Abdurashid Ibrahim and others. The article briefly analyzes the main points of Fitrat's activities in the 10s of the twentieth century - his activities in Turkey, works written in Istanbul, as well as some facts of his biography. The article also contains Fitrat's religious and educational articles, which are published for the first time.

Key words: *Fitrat, reform, religion, Jadidism, Turkey, “Debate”.*

About the author: *Zaynabidin Abdirashidov* – Doctor of Philosophy in Philology, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

Recommended citation: Abdirashidov, Zaynabidin. 2020. “On Fitrat's Educational and Ethical View”. *Oltin bitiglar* 3: 117—134.

References

- Allworth, Edward A. 2000. *The preoccupations of Abdalrauf Fitrat. Bukharan nonconformist: an analysis and list of his writings*. Berlin: Des Arab. Buch, (Anor; 7).
- Allworth, Edward. 1990. *The Modern Uzbeks. From the fourteenth century to the present: A Cultural History*. Stanford University, Hoover Institution Press.
- Ayniy, Sadriddin. 1987. *Ta'rixi inqilobi Buxoro*. Dushanbe: Adib.
- Ayniy, Sadriddin. 1926. *Namunai adabiyoti tojik*. Moskva: Chopxonai nashriyoti markaziyi xalq ittihodi jamohiri shuraviyi susiyolisti.
- Biçakci, Salih. 2006. "Homeland and nation on the stage: A review of *watan* concept in Abdalrauf Fitrat and Namik Kemal". *OAKA Cilt*: 1, Sayı: 2: 149-161.
- Boltaboev, Hamidulla. 2007. *Fitrat va jadidchilik*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
- Ersahin, Seyfettin. 2008. "Fitrat'ın Türkistan için II. Meşrutiyet Mahrecli Tecdid Teklifi Üzerine". *Bilig* 47: 21-44.
- Fitrat. 1929. "Yopishmagan gajjaklar". O'rtoq Boybo'latovga ochiq maktub. *Qizil O'zbekiston*, sentabr 215, 216.
- Fitrat. 1991. Davrai hukmroniyi Amir Olimxon. Hozirkunandai nashr A.Nasriddinov. Dushanbe: Palatayi davlatiyi kitobho.
- Fitrat. 1996. *Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar*. Nashrga tayyorlaganlar Naim Karimov, Erik Karimov, Sherali Turdiev. Toshkent: G'G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Fitrat, Abdurauf. 2003. *Tanlangan asarlar. J. 3. Dramalar, maqolalar*. Nashrga tayyorlovchi Hamidulla Boltaboev. Toshkent: Ma'naviyat.
- Rahimova, Gulnoz. 1989. "Munozara" – "uyg'onish darakchisi". *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, 52.
- Karimov, Erik. 1990. "Fitrat ijodi va hayoti haqida". *O'zbek tili va adabiyoti* 3: 26-29.
- Karomatillaxo'jaeva, Sevara. 1996. "Qalbimga mangu muhrlangan... Abdurauf Fitrat haqida xotiralar". *Tafakkur* 2: 66-72.
- Khalid, Adeeb. 2005. "Pan-Islamism in practice: the rhetoric of Muslim unity and its uses". In *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*. Elisabeth Özdalga (ed.), 201-224. London: RoutledgeCurzon.
- Khalid, Adeeb. "Visions of India in Central Asian Modernism: The work of 'Abd ar-Ra'uf Fitrat". 2004. In *Looking at the coloniser: cross-cultural perceptions in Central Asia and the Caucasus, Bengal, and related areas* / Beate Eschment; Hans Harder (Eds.), 253-274. Würzburg: Ergon-Verl.
- Komatsu, Hisao. 1993. 20. *Yüzyıl Başlarında Orta Asya'da Türkcülük ve Devrim Hareketleri*. Ankara.
- Muhtaram, Hoji Ne'matulloh. 1975. *Tazkiratu-sh-shuaro*. Dushanbe.
- Qosimov, Begali va boshq. 2004. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent: Ma'naviyat.
- Qosimov, Begali. 1996. *Alloma adib. Fitrat. Chin sevish. She'rlar, dramalar, maqolalar*. Toshkent: G'G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.

- Qosimov, Begali. 1994. *Maslakdoshlar. Behbudiy. Ajziy. Fitrat*. Toshkent: Sharq.
- Sarfraz, Khan. 1996. "Abdal Rauf Fitrat". *Religion, State & Society*, Vol. 24, Nos. 2/3: 139-157.
- Togan, A., Zeki, Velidi. 1942-1947. *Bugünkü türkili Turkistan ve yakin tarihi*. Cilt I. Istanbul.
- URL:<http://www.iranicaonline.org/articles/fetrat-abd-al-rauf-bokari> 01.11.2014.
- Xudoyor, Ibroxim. 2011. "Fitrat Buxoroiyning "Munozara" asari strukturaviy tahlili". *Sino* 37-38-39-40.
- G'oyibova, Shahnoza. 1996. *Abdurauf Fitratning itimoiy-falsafiy qarashlari*. Falsafa fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. Toshkent.